

ШЫН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№139
(19176)

2018 чылдың
ноябрь 27
вторник

Хүннүң үнери — 08:28
Ажары — 16:06
Хүн дурту — 07:38

Садар өртээ хостуг 12+

"Чурттап турар суурум"

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ САЙЗЫРАЗЫН

Аныяк араттар Ай-Кыс Чонданова биле Шогжаан Ыйма-Серен.

Шончалай ХОВАЛЫГНЫҢ (тырттырган чуруу.
(Материалды 2-ги арындан номчуур).

Араганың үстүңгө
чам үнер

ИШПЕЙН БААРЫ – КҮШТҮГЛЕРНИҢ ШИЛИЛГЕЗИ

"Арагалаар чорук болгаш Тыва Республикада кем-херек үүлгедиглеринге ооң салдары" конференцияны Тываның Адалар чөвүлели биле ТР-ниң кадык камгалал яамызы организаастап эрттирген.

Ооң ажылынга эрге-хоойлу камгалалының болгаш суд органнарының, кадык камгалал, өөредилге, культура албан черлериниң ажилдакчылары, республиканың муниципалдыг тургузууларының администрацияларының даргаларының социал политика талазы-биле оралакчылары, хөй-ниити организацияларының төлээлери, эртемденнер болгаш элээр чоруктуң талалакчылары хамаатылар киришкен. Конференцияның ажылын "Тыва Республиканың Адалар чөвүлелиниң" Тыва регион салбырының даргазы Хонук-оол Моңгуш башкарып чоруткан.

Конференцияның ажылын организаастааны бир янзы болган деп демдегеп болур. Ооң киржикчилерин бүрүткел, араганың, таакпының, наркотиктиг бүдүмелдерниң кижиниң мага-бодунга болгаш угаан-медерелинге хоразының дугайында буклеттерни оларның холдарына тутсуп турган. Күзелдиг кижилер ханын болгаш ооң базыышкынын эмчилерге хынадып ап болур. Арагалаар чорук, ооң салдарындан болуп турган кем-херектер-биле демисел, ол демиселди иделкейлиг чорудуп турар сумулар дугайында видеороликтерни конференцияның эртип турган чери Тываның Күрүне университетиниң студент хоорайжыгажының хуралдаар залының сценазында экранга көргүскен.

"Тыва Республиканың Адалар чөвүлелиниң" Тыва регионалдыг салбырының даргазы Хонук-оол Моңгуш арагалаашкынга удур чорудуп турар демисел дугайында конференцияга илеткээн. Адалар чөвүлелиниң кижигүннериниң ниити саны 2 муң ажыг кижиге, а талалакчылары оондаа хөй. Оларның иделкейлиг болгаш кызымак ажылының ачызында арагалаар болгаш арага садар чорук-биле демисел доктаамал чоруп турар. Боттарының

(Уланчызы 2-ги арында). ➔

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2019

2019 ЧЫЛДА БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ
ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, ЧИИГЭЭН

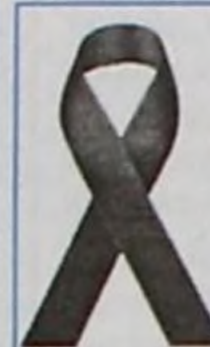

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга база тыптып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилеринерге, эштеринерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагыдып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкиннерин телебирлиг кылып болур.
Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21.

Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр органы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Шупту СПИД-ке
удур демиселче!

Декабрь 1 — Бүгү делегейде СПИД аарыыга удур демисел хүнүнде, 17 шакта Кызыл хоорайга Улусчу чогаадылга өргээзинге Тываның сураглыг артистериниң база Пьер Нарцисстиң киржилгези-биле болуп эртер концертче чонувусту чалап, СПИД-ке удур үлүүн кириштиреринче Тываның, СПИД-ке удур демисел Төвү кыйгырып тур!

Харылзажыр телефону:
6-25-61, 6-44-87, кассаның
телефону: 3-34-46

Араганың үстүңгө чам үнөр

ИШПЕЙН БААРЫ – КҮШТҮГЛЕРНИҢ ШИЛИЛГЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чер-чуртун элээр чоруктуң девискээри кылдыр элээн каш сумуларның чурт-такчылары чарлаан. Ол сумуларга Барыин-Хемчик кожуунда Бижитиг-Хая, Хөндөлөң сумуларны хамаарыштырып болур. Арагалаар болгаш арага садары-биле "Чоннуң оолдары" хөй-ниити организация шыңгы ажилдап турарын илеткелчи демдеглээн. Араганы чүгле 21 хардан өрү назылыг хамаатыларга садар дугайында "Хоойлу 21" деп хоойлужудулга инициативазын деткири чугула деп айтыкан.

Иштики херектер, прокуратура болгаш суд органнары, өөредилге, культура албан черлериниң ажилдакчылары, тус черлерде эрге-чагырга, хөй-ниити организациялары арагалаар чорук-биле демиселди кызып чорудуп турза-даа, чоннуң арагалаары шоолуг-ла чавырылбаан, ооң-биле холбаалыг кем-херек үүлгедиглери ам-даа болбушаан. Арагалаар талазы-биле Тыва Россияда ийги черде, бирги черде Забайкалье край дээрзин Хонук-оол Моңгуштуң илеткелден конференцияның киржикчилери билеп алган.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы – Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының удуртукчузу Анатолий Дамба-Хуурактың конференцияга чугаазының хөөнү элээн чидиг болган. Арагалаашкын болуп турар черлер өг-бүлө болгаш кудалар деп ол чугаалаан. Төрүттүнген хуннер байырлалдарына, кудаларга араганы эңдере кудуп, кижилерни арагаладырын ада-иелер, төрөлдер организастан, ажы-төлге багай үлегерни көргүзүп турарын ол айтыкан.

Кандыг-даа кем-херек үүлгедииниң башкы чылдагааны өг-бүлөгө арагалаашкын боорун демдеглээш, арагачы ада-иелер-биле күрүне албан черлериниң, хөй-ниити организацияларының ажилдаарының чурумун (алгоритмин) тодаргайлаар херек деп Анатолий Дамба-Хуурак саналдаан.

Республиканың наркология диспансериниң кол эмчизи И.О. Бадырғы, "Чоннуң оолдары" хөй-ниити шимчээш-кинниң төлээзи С.Д. Моңгуш, РФ-тиң ТР талазы-биле яамызының хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар полицияның начальнигиниң оралакчызының хүлээлгезин түр күүседип турар О.Э. Сарыгбай дээш өскөлөр-даа арагалаашкын, ооң-биле холбаалыг кем-херек үүлгедиглери-биле демисел дугайында илеткелдерни тус-тузунда кылганнар.

Конференцияга көдүрүлгөн айтырылгарга хамаарыштыр санал-оналдар солчулгазының соонда арагалаашкын-биле демиселди ам-даа демниг уламчылаар, араганы чүгле 21 хардан өрү назылыг хамаатыларга садар дугайында "Хоойлу 21" деп хоойлужудулга инициативазын деткири дугайында шийтирни хүлээп алган.

Шаңгыр-оол
МОҢГУШ.

Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Бажы суурга Ай-Кыс Чонданованың сүт хүлээп алыр болгаш ону болбаазырадыр цехти ажыдар эгелекчи саналын чон чыыжынага деткээн.

Амгы үеде цехтиң оран-савазы болур октаттыг бажыңнарның бирээзинде септелге ажилдары кидин түлүк. Ооң девискээрин херимнеп каан. Тудуг ажилынага суму чагыргазының техниктиг ажилдакчылары, Адалар чөвүлелиниң кежигүннери дээш өскөлөр-даа идепкейлиг кирип турар. Дээвири кырында 10 ажыг тудуг-жу ажилдаан, моторлуг хирээниң даажы чаңгыланар.

Телевилелди 5 чылдың дургузунда боттандылар. Эге дээрзинде цехке 8, чоорту 26 кижини ажилчын олут-биле хандылар. Телевилелдиниң ниити акшалан-дырышыкыны 3 сая 220 рубль.

Сүт болбаазырадыр дериг-херекселди декабрь айда эптеп тургузар. Ооң өртээ 1 сая 600 муң рубль. Телевилелдиниң орук картазын езугаар 2019 чылдың март айда цехти ажыдар. Баш бурунгаар санаашкын-нар-биле чылда 150 тонна сүттү хүлээп ап, сметана, эжжөгөй, хойтпак, сүттү болбаазырадып эгелээр. Арыг-Бажының сүт-бараан фермазындан аңгыда чоок-кавы Чааты, Хайыракан, Торгалыг суурларның чурттакчыларындан сүттү база хүлээп алыр.

Арыг-Бажы сумузуңга шаандан бээр бода малды өстүрүп, "Улуг-Хая" совхозка улуг сүт-бараан фермазы чедишкенин ажилдап турган. 2017 чылда ону катап тургузары-биле "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг" губернатор телевилелдиниң киржикчилери Назын Сынаа биле Виктория Чооду ферманың девискээринге кыштаан тудуп, 20 сүткүр симменталь уксаалыг инекти хүлээп алган. Аныяк малчыннар кады төрөөн акы-дүңмалары-биле демнежип, шудургу ажилдап кирипкен. Олар улуг инек, бызаа кажаларын туткан. Кышты хүр ажары-биле 105 тонна сигенни белеткээн.

ТР-ниң Чазаның деткимчези-биле мал чеминиң белеткелинге эргежок чугула сиген бөлөр, пресстээр техниканы, тракторну алган. Амдызында фермада 2 саанчы (чайгы үеде), 2 кадарчы ажилдап турар. Малдың баш саны көвүдээрге, ажилдакчылар база немежир.

"Улуг-Хая" совхозка 30 ажыг чылдарның дургузунда авам саанчылап, ачам кадарчылап турган. Кандыг-даа ажил-ишти эгелеп алыры амыр эвес болур. Ынчалза-даа демниг болза, ажил шуудап чоруй баар. Мал-маган малдаарына арга-дуржулгам бар. Өөм ишти, ийи чээним-биле демнежип, ферманы катап тургузар сорулганы мурнувуста салып, октаттыг тудугларның бирээзин септеп, даш бызаа кажазын тудуп алдывыс. Ооң шалазын манзалааш, ханаларын малгаштап, эжик, соңгазын, дээвири кылдывыс. Өдөктө 38 бызаа, 20 инек бар. Машина-техника-биле чепсеглеттинген улуска сиген белеткээри амыр-дыр. 105 тонна сигенни белеткөп, малдың чылгаар дузун садып алдывыс.

ТАРЫП-БООЗАДЫЛГА АЖЫЛЫ

Ийи-Тал суурда "Инек – чемгерикчи малым" губернатор телевилелдиниң киржикчилериниң малы хостуг одарга боозаанын Улуг-Хем кожуунуң ветеринария албанының мал эмчилери УЗИ аппарат-биле тодарыдып хынаан.

"Улуг-Хем кожуунда "Инек – чемгерикчи малым" деп телевилелде 70 өг-бүлө кирип турар. Кожуунуң сумуларын кезип, малды шинчилеп турар бис. Инектер колдуунда боос болду. Боос эвес инектерге тарып боозадылганы кылыр" – деп, кожуунуң

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ САЙЗЫРАЗЫН

"Төрөөн суурм сайзыразын дээш сүт хүлээп алыр болгаш ону болбаазырадыр цехти ажыдар телевилелимни чаңгыс чер-чурттугларым деткиди. Ооң ачызында малчыннар, сүт-бараан фермазы, хууда инектерлиг чон сагган сүдүн дужаар аргалыг апаар. Тудуг ажилдарынче 7-ден хөй кижиле хаара туттунган. Өөм ээзи Шогжаан Ыйма-Серен тайгадан ыштап, ону дужааган акшазындан ажилдакчыларның шалыңын төлөп турар. Ол боду база тудугда кирип, ажилды углап-баштап турар.

Тараачын-арат ажил-агийын октябрь айда тургузуп алдывыс. Боттарывыс пилорамалыг, "Урал-5557", "УАЗ-469" маркалыг автомашиналарлыг, тракторлуг, 3,4 га черде хуу учаостоктуг бис. Дөргүл-төреливис бисти деткип, дузалажып турар. Дараазында кудук кастыраар, чырык четкизи коштурар ажилдар эгелээр. Боровичи хоорайның заводунда сүт болбаазырадыр дериг-херекселди чагыдып каан. 2019 чылдың март айда цехти ажыдар бис. Чайгы үеде сүт-саан көвүдөй бээр, ийи ээлчегге ажилдаары планнаттыг. Улуг-Хем кожуунуң чагыргазының деткимчези-биле соңгалар, эжиктер, шиферни садып алдывыс" – деп, Ай-Кыс

Чонданова телевилелин таныштырды. Улуг-Хем кожуунуң ветеринария албанының чанында тарып-боозадылгы пунктузунуң ажилдакчылары Арыг-Бажы суурунун фермазында база хууда дузалап ажил-агийлыг улустуң инектерин тарып-боозадып турар. Бо ажилдың түнелгизин цех бүдүн чыл дургузунда сүттү хүлээп ажилдаар аргалыг болур. Эрткен чыгы аныяк малчын Назын Сынаага хүлээп 20 баш симменталь уксаалыг инектерди кышкы үеде 9,6 тонна сүттү ап, цехке дужаап эгелээр. Бир инектен-не 10 литр сүт саап алыр. Ол дээрге цехтиң бүдүрүчү күжүнүң 40 хуузу болур. Немей 27 хуузу дузалап ажил-агийларындан, малчыннардан база сүттү хүлээп алыр. Чайгы үеде ооң хемчээли каш катап көвүдөй бээр билдингир.

Суурунга сүт хүлээп алыр цехтиң аныяк тынарын арыг-бажылар четтикпей манап турар. Элээн каш саар инектерин өрегелер сүдүн дужаагыш, акша-төгөргөк хүн бүрүдө ажилдап алыр. Ылангы хоочуннар, малчыннар пенсиязын немей орулгалыг болур. Аныяк араттар сүт хүлээп, оон бүдүргөн аш-чем-биле кожуунуң чурттакчыларын, социал албан черлерин хандырып эгелээр.

"Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг"

ФЕРМАНЫ КАТАП ТУРГУЗУП...

Инек саар аппаратавыс база бар.

Суг талазы-биле бергедээшкыннер бар. Ынчангаш чоокку үеде кудук кастыраары чугула айтырыгларның бирээзи. Кыжын бызаалар суггарары берге-дир. Суурун кудуундан суглааш, коошпага кудуп каарга, дораан доштапып каар. Бызааларны алаакче суггарары база шүүттүг. Часкы үеде арга ишти куруг малгаш болур. Ынчан бызаалар хамаанчок инектер безин малгашка дүжүп болурун айыылы улуг.

Кады төрөөн акым пилорамалыг болгаш, тудуг ажылы шуудап тур. Машина-техникавыс база бар. "Демниг сааскан теңе тудуп чир" деп үлегер домакта дег, малывыстың бажының санын өстүрери-биле кызымаккай ажилдаарын даңгыраглап, Тываның Чазанга деткимче көргүскени дээш, четтиргенивисти иле-

редип тур бис" – деп эгелеп чоруур ара чугаалады.

"Сүт хүлээп алыр болгаш ону болбаазырадыр цехти ажилдап турарга, суму чурттакчыларын таарымчалыг байда тургустунар. Моо мурнунда кожууну төвү Шагаан-Арыг хоорайга 1 литр сүт 2 рубльге дужаап турдувус. Артык чарыда үндүрбейн, сүдүүстү сагган дораан дужаарына дыка эптиг болур-дур" – деп, Викто-

рия Чооду ажыттынар деп турар цехти дугайында бодалы-биле үлөшти.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 2018 чылды Биче суурларны хөгжүдериниң чылы кылдыр чарлаанын сагындыраар. Республикада бир муң четпес чурттакчылыг 66 суур бар.

Улуг-Хем кожуунда 6 биче суур бар. Арыг-Бажы суурда чурттакчыларның саны – 864. Суурун чурттакчы чонунга социал ужу-дузазы улуг телевилелдерни чыыштарга деткээн. Суурун хөгжүдериниң чыгы угланышыкын алыр дээш, 2018 чылда 2022 чылга чедир көдээни сайзырадыртускай программаны ажилдап кылган.

Арыг-Бажы сумузуңуң аныяк малчыннары, араттары төрөөн черин сайзырадыр дээш, шудургу ажилдап кирипкенер. Күзел барда, сорулганы чедип алырына чүгле үе херек.

"Инек – чемгерикчи малым"

ветеринария албанының улуг мал эмчизи Римма Оюн чугаалады.

2016 чылда Артур Ламажайының өг-бүлөзи "Инек – чемгерикчи малым" телевилелге кирип, бызаалыг инекти алган. Бо хүнде ооң өдээнде 3 инек бар. Бо өг-бүлениң инээ база боос болган. Өгнүң эр ээзи инек кажазын чылыглаан, малының чемин четчир кылдыр белеткээн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

«Деткимче» социал төптүн 15 чылы

БУЯН КЫЛЫРГА, ЧҮС МУҢ КАТАП ЭГЛИП КЕЛИР

Чедирип турары адындан-на илдең-дир, а тодаргайлаарга, чогуу кандыг хевирниң ачы-дузалары болуп турар ирги?

— Ол дээрге чааскаан чурттап олурар аргажок назылап-кыраан аарыг болгаш инвалид кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга, эмне-ниринге, эрге-хоой-

бисте «Деткимче» деп хоргаста-ныр бажың (приют) ажылдап турар. Аңаа кирген кижилерге аш-чемниң, арыг-силигиниң, идик-хептиң, эмчи хандырылгасындан аңгыда, психологтук, ниитилелге ижигериниң болгаш күш-ажыл-биле эдип-чазаарының ачы-дузалары көргүстүнүп турар.

— Хоргаадал бажыңыңа бомж кижилер кезээде чурттап туруп албас-ла чүве ыйнаан? Аңаа хоргастанырының негелделери кандыгыл?

— Приют 25 орунуг, ол Калинин кудумчузунда 13 дугаарлыг ийи каът бажың. Аңаа алды ай иштинде чурттап болур. Ол үе дургузунда бомжуларны аайлап сайгарар уjurлуг бис. Документилерин кылдыртып бээр, төрелдерин дилеп тывар, ажылга тургузарын кызыдар, ынчалза-даа бир берге — арагалаар, чалгаа боорга, оларны организациялар ажылга алыксаваас боор-дур.

— Ол хоргаадал черинче чогуу черле язы-сөөгү кандыг янзылыг, назы-хары кайы хире кижилер кирип турар чүве ирги? Амгы үеде бомжуларның саны эрткен чылдар-биле деңгээрге, таан-

таар. Арагалап туруп бээрге, бажыңыңа шуут кирибес. Ол хирезинде пенсиязын кылдыртып бээривиске, орулгалыг апаарга, сүрүп алырлар болдур ийин. Ол ышкаш бистиң азырал-хайгааралывыска чааскаан чурттап олурган кижизи чок апаарга, төрелдери эңдерли бээр. Улуг уруглары ооң бажыңын, карточкасында чыгылы берген акшазын хунаажып, алгыжып-кыржып туруп бээрлер. Бир чижек, чок болган кижиниң уруу дунмазынга ийи өрээл бажыңда үлүгден ойталап тур мен деп бижекке ат

Социал ажылдакчыларны кандыг негелделер-биле хүлээп ап турар силер? Оларның акша-шалыңы кандыгыл?

— Социал ажылдакчы сагыш човангыр, дузааргак, эки сеткилдиг кижилер болуп билдингир. Оон аңгыда олар тускай эртемниг, тускай белеткелди эрткен, сертификаттыг болуп, бирги эмчи дузазын чедириптер, сыкыртып билир болуп уjurлуг. Ол аарыг кижиге бүгү таладан бар-ла дузаны чедирер дээрзи чугаажок. Моон мурнунда ажылдан үнер-кирер чорук көвей турган. Ам ындыг чүүл кызырылган. Бир талазында социал ажылдакчыларның акша-шалыңы Президент Путинниң май чарлыктарында дүүштүр өзе бергени эки салдарлыг болуп турар. Ажыл телевидирин «кылганы-биле» (сдельно) чорударга, эки ажылдаан улус 40 муң рубль чедир аптар. Амгы үеде Төпте 18 социал ажылдакчы бар, бисте ам хостуг олут чок.

Социал ажылдакчыларның албан-хүлээлгелерин канчаар күүседип турарын айтырылга аргазы-биле хынап турар бис. Бо чылын анкета долдурулганынга 662 ачы-дуза алыкчызы киришкен. Хары бергеннер ажылдакчыларның эвилең-ээлдээн, чүве билирин, бедик мергежилдин онзалап демдеглээннер.

— Ажылыңарда кандыг бергелер барыл?

— Эң берге айтырыг — Чазылары чедери. Ынаар аш-чем, өске-даа чүк чедирер болгай. Бир хеме дээш 15 муң рубль төлээр, суг кежир дажыгалаан өөртээ ындыг. Амгы үеде ынаар орук чок, ынчалза-даа херек чүүлдерни баш бурунгаар чедирип алган бис. Чогуу акшаландырышкын талазы-биле ажырбас.

— Интервью бергениңер дээш өөрүп четтирдим, Буюн Богбалдайович. Төптүң тургустунганындан бээр 15 чыл болуп турары-биле байыр чедирдим. Ажык-дузалыг, буюнныг ажыл-херээңерге шаптаразын турбазын күзээр-дир мен.

— Ийе, мен база четтирдим. «Деткимче» ачы-буюн төвүнүн 15 чылдаанынга тураскааткан спортчу, культурулук оюн-тоглаа ышкаш элээн солун хемчеглерни эрттирдивис. Ам ноябрь 30-ниң хүнүнде «Найысылал» арт-төпке бистиң ажылдакчыларның белеткээн оюн-концерти болуп, ону кээп көөрүнче чалап тур бис. Надежда ЭРГЕП.

Кижилер бүрүзүнүн салым-чолу, амыдырал-чуртталгазы аңгы-аңгы болуп билдингир. Амыдырал дески эвес: бай-шыырак, ордуг-догаа улус-биле чергелешир яды-түрөңги, чединмес, арыг-аржык, бертик-межел-даа кижилер чоруур. Ындыгларны үрүне бергелери-биле кады адынынча октавайн, болдунар-а шаа-биле социал деткимче кижилерин көргүзүп турар. Ыа Республикада шак ындыг ачы-буюн ажылын чоннуң социал амыдыралгазының «Деткимче» комплекстиг төвү чорудуп турар. О албан чери ТР-ниң Күш-жыл болгаш социал политика амызынга хамааржып турар. Республиканың «Деткимче» төвүнүн директору Б.Б. ООР-БАК-биле интервью.

— Буюн Богбалдайович, илдерниң удуртуп турарыңар социал деткимче төвүн каан, кандыг сорулгалыг тургустаныл?

— Бо Төптү 2003 чылда баян-балгады чок, чер кезип, аял чоруур улус-биле (бомжулар-биле) ажыл чорудар сорулгалыг кылдыр тургустан. Ол үеде оларның саны 2 муң эдип турган, тодаргайлаарга, 389 бомж бүрүткеттинген турган. Чоорту төпке немей оон ашкарылгазының адаанга салырыларны аядып эгелээн: херээжен чон-биле, назы четпээн-ер-биле, бажыңында аарып-ыдар назылап-кыраан кижилер-биле ажыл чорудар, психологтук дуза чедирериниң, күш-жыл-биле эдип-чазаарының аш ниитизи-биле 2008-2010 чылдарда 11 салбыр турган. Оң соонда беш салбыры Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң агентилеинге дамчыдып берген, домзак-ан үнүп келген улус-биле ажыл чорудар салбырны хаап каапкан.

2015 чылдан тура бистиң төптүн ажыл-чорудулгазы 4 ол салбырга үндезилеттинген: ирээде, бомжтар-биле ажыл чорудар; ийиде, назылап-кыраан улуска оларның бажыңыңа арып дуза чедирери; үште, инвалид улуска реабилитация ааза Тожунуң Хам-Сырада Чазылары суурда арага-дарыга аныкшаан кижилерге социал дуза кадарының салбыры. Амгы үеде «Социал такси», дүрген дуза кадарының мобильдиг бригадасы, шимчеп чоруур консультация-тайылбыр пунктузу база социал дуза алыкчыларының ыштанылгасын организаастаар килдис ажылдап турар.

— Амыдыралында бергелер, түрөгдөп чоруур кижилерге социал ачы-дуза

лу, социал-педагогтук, социал-психологтук, реабилитация, консультация алырының социал ачы-дузалары-дыр. Чамдык хамаатыларга өске-даа хевирниң ачы-дузазын кадып, түр каданың, чаңгыс удааның ачы-дузалары көргүстүнүп турар.

Социал хандырылганың стационарлыг, чартык-стационарлыг, бажыңыңа барып дузалажыры база дүрген социал дуза чедирери дээн ышкаш хевирлерни шуптузун ажыглап турар бис. Ниитизи-биле оон санында бүгү-талаалыг социал ачы-дузаларны, ылаңгыя «Со-

Хол бөмбүүңге тишлекчи команда.

циал такси» ачы-дузазын инвалидтерге болгаш инвалид уругларга база көргүзүп турар. Янзы-бүрү байырлалдарда ол кижилеривистиң сагыш-сеткилин өөртүп, байыр чедиришкенин ыяап кылыры чаңчылчаан.

Бо чылгы отчеттук үе дургузунда 1721 социал дуза алыкчыларын хандырган бис. Дуза дилээн кижилер бүрүзүңге берге айтырыгларын шиитпирлежип, оон ыңай-даа канчаар хөдөлгелеринге консультация бердинип турар. Улус амыдыралы бергедеп келирге, амыдыраар акша-хөреңгизи чокта, бодун ажаап шыдавастай бергенде дуза дилээр.

— Буюн Богбалдайович, ажылыңарның бир кол углаанышкыны — чурттаар чери чок бомж кижилерни хайгаараары болгай. Бо талазы-биле кандыг ажыл чоруттунуп турарыл?

— Ийе, бомжулар-биле ажыл доктаамал чоруттунуп турар. Амыдыралында бергедеп келген, ылаңгыя ам бо кышкы үеде кирер-базар чери чок кижилер доңуп өлбөзүн дээш ажылывыс күштелген. Бо сорулгага дүүштүр

да кызырлып турар ыйнаан?

— 2003 чылда, бо төп тургустунуп турда, бомжуларның саны ийи муң чедип турган. Ам бо хүнде 178 кижилер бар, шупту Кызыл хоорайда, хөй нуруузу — эрлер. Чагырга черлериниң дыңнадып турары-биле алырга, кожууннарда бомж деп кижилер чок. Ам бир беш-алды чыл хире болза, бомжулус турбайн барып болур. Чүгле улчумал, арагалаар, чалгаа улус артып каар хире. Тоянчы улусту бомжулар санынга кирип болбас, оларның чурттаар бажың-балгады, өг-бүлөзи бар. Ол хиреде биске чедип кээр, биске чурттаар. 2018 чылдың тос айларының түңнели-биле хоргаадал черинге 367 кижилер чурттаан.

2000 чылдар эгезинде 45-70 хар аразында өске нацияның бомж кижилери хөй турган болза, ам колдуу тывалар, артында назы-хары аныксып калган, 20-30 хар иштинде.

— Ол кандыг аай чоор, төрөл чок тыва кижилер турбас-ла болгай. Чоок улузу, дөргүл-төрели будалы берген кижилерин тоовас болур-дур аа?

— Көңгүс тоовастар, аартык-

салдыртып алгаш, оон дунмазын кирибейн барганының таварылгазы база бар.

— Ачы-дуза алыксаан кижилер бүрүзүн күрүне азырап туруп албас чүве ыйнаан? Назылап кыраан, аарыг-аржык ада-иезин ажы-төлү азырап карактаар дугайын Конституцияда көрүп каан болгай. Кандыг кижилерни ажаал-тежээлче ап турар силер?

— Ийе, ажы-төлү азыраар уjurлуг. Ынчалза-даа «Азырап шыдаас мен» деп билдиришкин бижиб бээрге, ындыгларны бажыңыңа барып ажаал-тежээл кылып уjurга таваржыр. Ачы-дуза дилээн улусту комиссия барып шинчилеп көргөш, акт тургузар. Оң соонда бистиң азырал-хайгааралывыска кирер. Бажыңыңа ажаал-тежээл кылдыртыры-биле бо чылын 89 кижилер дилег кириген. Олар барык шуптузу инвалидтер болуп турар. Түр каданың азырал-хайгааралын ап турар улустуң саны доктаамал шимчеп турар.

— Чыдар аарыг улусту ажаал-тежээр ышкаш берге ажыл кайда боор. Ону кижилерге кылып шыдаас.

БУРУН, БУУРУЛ МӨГЕН-БҮРЕН

Мөңгүн-Тайга кожууннун Кызыл-Хая суурнун турар чери өске черлерге демейлешпес бир онзагай. Биче Мөңгүн-Тайганың эдээнде үш каът хавак кырында туттунган бажыңнарны ырактан көөрге, бедик кашпал черлерге оран-сава тудуп алып Тибеттин чурттакчылары-даа сагындырар. Суурнун кудумчуларында барык 30 ажыг эрте-бурунгу үениң базырыктары ам-даа чыдарын бодаарга, бо ырак-узак кожууннун девискээринге шаг шаандан бээр чурттап чораан чоннарның базырыктарда чаштып чыдар төөгүзүн эртемденнер ам-даа чедир шинчилевээни билдингир.

Күрүнениң «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгезинин ады моол дылдан укталган. Моолдан эгезин алган Бөхөрөн азы «Мөге аъттыг» деп хемни тыва дылче Мөген-Бүрен деп очулдурган.

Хемниң ол чарында Моолдун Баян-Өлгий аймакка хамааржыр Ногооннуур, ол ышкаш ооң адаанда Увс аймактын девискээринде Бадрал деп ийи суур бар. Бадрал дээрге тыва дылда партизан дээн сөс болур.

1912 чылда манчы-кыдатты Бадрал таварыштыр Моолдан үндүр сывырган улуг дайын-чаа болган. Тывалар, моол шериглерге дузалажып, Хомду хемге чедир желекчилер-биле демисешкен. Ынчангаш Хомду дайынынга Мөген-Бүренниң чурттакчылары тыва экер-эрес эрлер база киришкени төөгүдө арткан.

Эрте-бурунгу үеде бо черни Мөген-Бүрен, Кызыл-Хая-даа эвес Бай-Оваа деп адаар чораан. Базырыктардан бүткен онзагай бо чер Моолдун күрүне архивинде кадагалаан төөгү материалдарында ыдыктыг черлерниң санында кирген. Чүс-чүс, муң-муң чылдар бурунгаар маңаа чурттап чораан өгбелер хая-дашты чыып тургаш, улуг бедик овааны кылып каан турганнар. Ол овааны Моолдан, Алтайдан келген чүдүкчүлөр тывалар-биле кады чаңгыс хүн ыдыктап дагып, чүдүп сүзүктөп чорааннар.

Эрткен вектин 90 чылдарында Тываның лама башкылары Бай-Овааның төөгүзүн Моолга чорааш билип алгаш, чон дагып чорууру-биле ыдыктап, арамайлап каан. 2000 чылдар эгезинде Мөңгүн-Тайга

кожууннун чону аңаа тейлеп, чүдүп, Бай-Овааны дагып эгелээн.

МАЛЧЫННАРДА УЙГУ-ДЫШ ЧОК

«Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези тургустунар мурнунда 1984-1989 чылдарда «Мөген-Бүрен» совхозтун директорунга томуйлаткаш, ажилдап чораан мен. Ооң соонда Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы, районнун социал-хандырылга килдизинин начальниги албан-дужаалдарны күүседип чордум» — деп, КУБ «Мөген-Бүренниң» директору Өшкү-Саар Ооржак чугаалаар.

«1996 чылда совхоз дүжөринин кырында келген, берге байдал турган. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызындан ажил-агыйны «бут кырынга тургузуп», удуртуп эгелээр даалганы берген. Келгеш, шынап-ла, кайгап ханмаан мен. Чагырга чериниң специалистеринин ажилдаар өрээлдеринде эт-херексел оода чадаарда стол, сандайлар безин чедишпес. 1989 чылда муң хире чылгы мал турган чүве, 1996 чылда чүгле 91 баш арткан деп саазын кырында документтерни көргөн мен. Херек кырында ол хире четпес, 27 чылгы бар болган.

«Чылгы мал чок деп ажил-агый канчап турар боор» дээш тыва уксаалыг аъттарны азырап, өстүрүп эгелээн бис. Ооң түннелинде 100 баш чедир өстүрүп алдымыс. Аңаа немей 2006 чылда Тес-Хем кожууннун Ак-Эриктэ «Чодураа» КУБ-тан 100 баш чылгыны садып алгаш, 20 хире хонук иштинде сүрүп чорааш, Мөңгүн-Тайга кожуунче эккеп алдымыс. Амгы үеде бүдүрүлгедө ниитизи-биле 280-300 хире чылгы бар — деп, Өшкү-Саар Аракчаевна чугаазын уламчылады.

«Оон бээр ам 28 чыл эрте берди. Бо үе дургузунда ажил-агыйның экономиказы быжыгып келген деп бүзүрелдир-биле чугаалап болур. 2002 чылдан эгелээш, совхоз күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези кылдыр эде тургустунган.

Мөген-Бүренде өшкү ажил-агыйы база улуг сайзыралды алган. Кара-Белдир деп черде Аганак Иргиттиң кадарып турары 400 баш тыва уксааның өшкү малы сөөлгү беш чылдарның дургузунда 700 баш чедир өзе берген. Чоокта чаа 2 чыл

бурунгаар Алтай крайда Белокурихада өшкү ажил-агыйның арга-дуржулгазын өөренип көргөш, Альпий уксаалыг төрүүр 15 өшкүнү база бир хунаны садып эккелген. Баштайгы чылын берге болган. Өшкүлөр Тываның агаар-бойдузунга чаңчыгып чадап турган. Дараазында чылдан эгелээш, малдың чаш төлүнүн баш санын 100 хуу камгалап алдымыс. Альпий уксааның өшкү малы хөй кезии ийистээр болганындан хары угда 20 анайны онча-менди алдымыс. Бо хүннерде өшкүлөрниң баш саны 37 чедир өскөн. Хөй ажаалда-тежээлде негеттинмес, бир хүнде-ле 2-3 удаа саап алып сүткүр өшкүлөрни күрүнениң «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгезинин кадарчылары Айдың Күскен-оол биле Алдынай Иргит өстүрүп азырап турар. Сава долган сагган сүттү Кызыл-Хая суурда уруглар албан-черлеринче дужаап турар.

Сарлык малдың оран-чурту — Тываның бедик-бедик дагларлыг, дошкун агаар-бойдустугу кожууну Мөңгүн-Тайга болур. Даглыг черниң изиг ойдун чемиш кылган, үскүр сүттүг болгаш экологтуг арыг эъттен бүткен сарлык малды өстүрүп чоруурунга «Мөген-Бүрен» бүдүрүлгениң малчыннары чоргаарланыр.

Тайгаларда даглар, сыннар баштарында ажил-агыйның 1200 хире сарлыктары оъттап чоруур. 2011 чылда улуг хар дүшкен түннелинде улуг чут болган. Мал-маганның деңгели баксырап, мал чеми чедишпес үеде бүдүрүлгө 200-300 баш сарлыкты чидирген турган болза, сөөлгү чылдарда бо ховар малдың баш саны 16 хуу өскөн.

Россияның Көдээ ажил-агый яамызының негелдизин өзүгаар сарлык база уксаалыг малдарга хамааржыр болгаш бир чылда ниити малдың баш санындан 10 хуузун өске ажил-агыйларга саткан турар ужурлуг. Ынчангаш кожавыс Өвүр кожууннун Саглы, Тере-Хөлдүн Кунгурт-тунда база Красноярск крайда ажил-агыйларга садып саарган бис. Үстүндө ады кирген кожууннарже садып чорудупкан сарлыктарывыстың баш саны база өзүп, көвүдөп турар деп дыңнадымыс. Колдуунда чүгле Мөңгүн-Тайга кожуунга азырап турган ховар мал Тываның база Россияның өске-даа булуңнарынга база өзүп турарга, эки, өөрүнчү боор чүве-дир.

Бо бүгү ажил-херек дээр-ле ТР-ниң Чазааның, Көдээ ажил-агый яамызының болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннун көдээ ажил-агый эргелелиниң тускай эртемниг специалистеринин кады чаңгыс дем-

ниг сагыш салыышкыны болур. Ынды-даа болза агаар-бойдустун хенертен болур айыыл-халавындан кым-даа камгалаптынмаан. Бирги ээлчегде, малчыннар база кадарчылар ажил-ижинге харысалгалы болуру чугула» — деп, Өшкү-Саар Аракчаевна чугаазын түңнөп доосту.

Мөген-Бүрен унитарлыг бүдүрүлгениң ажил-чорудулгазының бир кол угланышы кыны хөй ажил-агыйы болур. Хөйчү өзүлдезинге, күш-деңгелинге, Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга шыдамык болурунга одар-белчири солчулгазы эргежок чугула. Мөңгүн-Тайга кожуунда одар-белчири талазы-биле айтырылган берге-даа болза, малчыннар чылдың дөрт эргилдизинде одар солуп көжүп-дүжүп мал-маганын одарладып семиртип, таварымчалыг байдалдарны тургузуп берил турар. Ниитизи-биле хөйчү 38 коданында 10 муң чолдак кудуруктуг тыва уксаалыг хойлар бар. Ооң иштинде төрүүр хөйчү баш саны 15 муң. Чылдың-на 1200 хире хөйчү республиканың кожуунарында херектээ ажил-агыйларга садып саарып турар.

ЧААГАЙ ЧЫТТЫГ ХЛЕБ, САВА ДОЛГАН СҮТ

Мөңгүн-Тайга кожуунда күрүнениң «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгези чылгы мал, сарлык болгаш хөй, өшкү ажилы-биле кызыгаарланмайн, биче бүдүрүлгелерни (цехтерни) ажиткан бодунун кылган продукциязын садып сааргаш, акша кирип ап болур деп чүвени билип алгаш, ажилдап эгелээн республикада баштайгы «хараачыгайларны» бирээзи.

2001 чылда хлеб болгаш булочка кылыгларын быжырап черни ажыдап алган. Бир хүнде 84 хлебти, 115 булочканы быжырып турар. Улуг эвес биче суурда чурттакчы чоннун хереглелини ол четчир.

2009 чылда үскен далган кылыр цехти ажиткан. Бир шоодай азы 50 килограмм далгандан 63 килограмм үскен далган бүдүрүп турар.

Хлеб быжырыкчызы Коңгаржап Сайлыкмаага баштаткан холу чөмзиг кыстар чаа быжырган хлебтерни целлофан-биле хаптааш, садып саарарына белетер.

"Мөген-Бүрен" КУБ-че сургакчылаашкын

болгаш сарлык малдың кадарчылары 77 кижилер ажилдап турар. Ажилчыларның хөй кезин азы дөртөн хуузу 35 хар чедир назылыг аныктар бүдүрүлгөдө хаара туттунган.

Бүдүрүлгөгө чугула хереглетиинип турар специалистер — экономист, бухгалтер болгаш мал эмчилери, зоотехник дээди эртем-билиглиг кижилерни ажилче чалап турар. Хостуг ажилчын олуттарны социал четкилер таварыштыр чарлап, ажилчын олуттар ярмаркаларынга киржип, дыңнадып турган. Ынчалза-даа чедери ырак болганындан ажилдаар күзөлдиг улус ойталап турарын "Мөген-Бүрен" КУБ-туң кадрлар килдизиниң специализи харыылады.

БЕРГЕЛЕРГЕ ЧАЛЫНМА, БЕЛЕН ОРУК ДИЛЕВЕ

Бир талазында, Кызыл-Хая сумузунуң девискээринде күрүнениң болгаш хуузунада ажил-агыйлыг улустуң мал-маганы өзүп көвүдөп турар. Өске талазында, кыштаг-хораа, одар-белчиир, шээр мал болгаш чылгы база сарлык кадарчылары чедишпес дээш нарын айтырылгар база тургустунуп кээп турар. Ындыг-даа болза, аныктарны мал ажилынче хаара тударынга «Анык өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилели ажык-дузалыг болуп турарын Мөген-Бүрен күрүне бүдүрүлгезиниң ажил-ижи бадыткап чоруур. Бир чамдык анык оолдар, уруглар ада-иези, акы-дуңмаларына дузалажып, мал ажилынга өөренип алгаш, төлөвилелге киржиринге белеткенип турар.

Даг белинде Көк-Чарык деп черде кыштагы Сайна база Мандан-Хорлуу Сагааннарның өг-бүлезин тодаргай чижек кылдыр кирип болур. Олар 20 ажык чылдар дургузунда кандыг-даа бергелерге торулбайн, күрүне малын азырап өстүрүп чоруур. Боттарының шээр малы — 600 хире хой, өшкү-биле кады "Мөген-Бүрен" КУБ-туң 100 ажык баш сарлыын база 80 хире чылгыны дүн-хүн дивейн карак салбайн кызымак кадарып турар. Амгы үедө оларның чанында аалдың эр ээзи Мандан-Хорлуу Сагаанның дуңмазы Таңдыжап Маска чылгы малдың кадарчызы ол. Анык оол чоокку үедө амы-хууда мал-маганның болурун күзөп, «Анык өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелинге киржир бодалдыг.

Ырак-узак чер болгаш, кывар-чаар материалдар болгаш мал чемин дажылап, Кызыл-Хая суурже эккеп алыры эң берге айтырыг болур. 4 тонна солярка 15 хонгаш, 8 тонна бензин бир ай эрткенде төнө бээр.

Бистиң кожуунда сиден кезер шөлдер чок болганындан өске кожууннар-биле дугурушкаш, мал чемин садып алып, бир болза баргаш, кезип ап-даа турар бис. Белен кезип каан азы садып алган сивенивисти ажил-агыйже чедирип, эккеп алыры оранчок аар өртектиг апаар-дыр. Чижээлээр: 25 килограмм шарыглыг сивенин (пресс) бир килограммда 700 рубль дижит. Ону чедиргени дээш автотранспорт чарыгдалы-биле (25:700) 17500 рубльди төлээр. Ынчангаш хөөредиг чок Мөген-Бүренниң мал-маганы алдын өртектиг сиден чип турар деп-даа чугаалап болур.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, көдээ черге амыдыралга эргежок чугула чүүлдер одаар хөмүр-даш, мал чылгаар дусту-даа мал-маган-биле орнап алып-дыр бис. Оон өске бисте ыңдыг хостуг чарыгдаар акша-хөреңгивис чок болгай. Ынчалза-даа «бергелерге чалынма, белен орук дилеве» деп үлегер-домакты удуртулга болдурга, ажилдап чоруур бо-ла-дыр — деп, "Мөген-Бүрен" КУБ-туң директору Өшкү-Саар Ооржак чугаалады.

Мерген ОНДАР.

Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Амыдырал болгаш рынок

САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ САЙГАРЛЫКЧЫ

2002 чылдан эгелеп девискээрлер (регионнар) аразында «Тыва Экспо» делгелге-ярмарканы республика девискээринге организастан эгелээн соонда, салым-чаяанның сайгарлыкчылар көстүп келген. Оларның чижээнге Улуг-Хемден хойкежин болбаазырадып турар сайгарлыкчы Эдуард Кырлыг-Караны, Кур-Чер суурда тыва аш-чемни бодунуң продукциязы-биле болбаазырадып садып турар сайгарлыкчы Даруся Данзурун дээш өске-даа сайгарлыкчыларны адап болур.

Бо делгелге-ярмарканың ачызында уттундуруп бар чыткан тыва идик-хеп көстүп келген. Даруся «Тыва Экспо» делгелге-ярмарканың 2014 чылдың түңнели-биле «Тыва чемниң Хааны» деп тускай шаңналга төлөптиг болган. Адааным сайгарлыкчылар дугайында бистиң солунга тодаргайы-биле бижип турган бис. Кызыл хоорайда Төп рыноктуң артында Рабочая кудумчузунда 164 дугаар бажында идик септеп, кылып турар сайгарлыкчы Сергей Чанчыптың дугайында таныштырай.

Алызындан ада-иези ус-шевер кижилер болгаш, оглун бичизинден тура даараныр ажилга өөредип чораан. Сергейниң алыс өскөн-төрзүн чурту Каа-Хем кожуунуң Кундустуг суур. Бичизинден тура орус, тыва чон аразында өскөн болгаш, кандыг-даа идик-хепти даарап билир. 2008 чылдан эгелээш Төп рыноктуң артында бичии казанакты хөлезилеп алгаш, идик септеп, кылып эгелээн. Ооң кылган идииниң шынары эки, өртээ таарымчалыг болганын чагыкчылар дораан эскерип турар. Ол бодунуң талазындан пенсионерлерге болгаш студентилерге чиигелдени берип турар азы чиик өртекке кылып берип турар. Бо ажилдап келген чылдарында эки ажылы дээш Кызыл хоорайның мэриязындан 2-3 катап шаңнаткан. Хостуг шактарында Кундустуг суурга чедип, чаңгыс чер-чурттугларына бодунуң дузазын чедирип турарындан, Кундустуг суурнуң чагыргазы чаңгыс эвес удаа Сергейни шаңнап-мактаан.

Кылып турар идиктеринде бышактан кылган унты идиктер онзагай черни ээлеп турар. Идик септеп кылып ажил белен эвес дээрзин ооң кылып турар идиктеринден көрдүм. Чагыкчылар кандыг-даа марканың идиин эккээр. Материалдар тывары база берге, ынчангаш чамдыкта Саян ажып диленип чоруп бээр кижилер болду. Кыш бетинде, күс келирге, чагыкчылар кончук хөй келир. Мээң барган хүнүмде ооң бичии өрээлинде кижилер сыңышпас турар болду. Сергейниң чугаазы-биле алырга, чамдыкта кудумчузе үндүр ээлчегге туруптар дээр болгай. Ооң кылып турар идиктериниң шынары эки болганындан чүгле Кызыл хоорайдан эвес, Каа-Хем суурдан, көдээ суурлардан безин чагыкчылар кээп турар, мында бир онзагай чүүл өртекте деп бодаар кижилер болдум. Садыг төптеринден чиик өртеке-биле бараан садып алгаш, ооң өртөөн улгаттыргаш садып турар чийең сайгарлыкчыларга көөрдө, бодунуң ус-шевер буянын, ачы-дузазын чонунга чедирип чоруур, Сергей ышкаш сайгарлыкчыларга ак орукт, ажил-ижинге чедишкенин күзөдөм.

Сергей ХЕРТЕК.

ДОВУРЗАК БӨРТ, ТЫВА ТОННАР

Уран шевер аргыыр, даараар херээжен кижилер база Мөген-Бүренде эвээш эвес. Оларның ачызында даараныр цех база ажыттыганы. Кызыл-Хая сумузунда «удазынга орашпас» деп үлегер-домакты бадыткап чоруур 10 ажык кончук шевер: аргыыр, даараар болгаш хеп быжып билир анык кыстарны болгаш өске-даа аңгы-аңгы хар-назылыг кыс чонну эвилелдеп чоруур идеккейлиг кижиге Мария Хертекти хамаарыштырып болур.

Бир чамдык улус хой болгаш хураган кештеринге божаны чаап, шыгыткан соонда, кургадып, ууштап, эттеп белеткеп бээр.

Ажылдың эң сөөлгү базамы шевер кижилерниң холдарына алгы-кеш бичии уруглар, оолдарның хөрөктээштери, улуг улустуң кедер кышкы, чайгы, тоннары, серге кежи чылыг чоорганнарже хуула бээр.

— Тыва тоннары анык уругларга шын даараарының чажыттарына өөредип турар бис. Бо талазы-биле улуг башкы 82 харлыг Хуваа Хертековна Нордат өөредип турар — деп, Мария Нордатовна чугаалады.

Мал-маганның дүгүн болбаазырадыр талазы-биле Мөген-Бүрен күрүне бүдүрүлгези база бедик арга-дуржулгалыг. Сарлык дүгүндөн аргаан, эр, херээжен уктар чылыг болгаш өл-шын тыртпас база кижиниң кадыныга ажыктыг.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ — ТУСКАЙ ЭРТЕМНИГ КАДРЛАР

"Мөген-Бүрен" КУБ-туң кадрлар талазы-биле специализи Маруся Иргиттин тайылбыры-биле алырга, бүдүрүлгөдө шупту 114, ооң иштинде шээр малдың

ыр. Кызыл-Хая суурну хлеб-биле чыгарындан аңгыда, кожуунуң төвү тур-Аксынга болгаш Кызылга барып дээ ажил-агый ярмаркаларынга кир-п, боттарының бүдүргөн продукциязын алып, орулганы ажилдап ап турарлар. Хлеб быжырыкчыларының ай санын-ап турар акша-шалыңын, үндүрүлгө эш төлөвирлерни санавакса, бүдүрүлгениң арыг орулгазы бир айда 50 рубль чедип турар.

2012 чылда «Мөген-Бүрен» бүдүрүлгези Тыва Республиканың Экономика мызы болгаш сайгарлыкчы чорукту тиир талазы-биле фондунуң дет-мези-биле сүттен кылган аш-чемни болбаазырадыр биче цехти ачыдып-ган. 100 ажык муң рубль өртектиг дериг-рекселди база саткан.

Юлия Маскайга удурткан улуг эвес бүдүрүлгениң ажил хүнү малчындардан ачурттакчы чондан хүлээп алган сүттү үрөп арыглааш, 30 минута дургузунда ыңдырып, белеткээр хемчеглерден элээр. Дараазында арыглап каан сүттү кургаш, соодукчуга шыгжап курлавыр-лап алып. Ооң соонда чигине тыва на-онал ак чемнер: өреме, саржаг, ааржы, шеп, быштак, курут, хойтпак, эжегей, шак, итпек, какпак, божа, сарыг-сүг дээш карагазынга чедир шупту продукцияны сарлык малдың сүдүндөн кылып чүрүп турар. Чүге дизе сарлык сүдү (7 хуу) болгаш эки шынарлыг болур.

«Ак чем» деп аттыг бүдүрүлгө Кы-зыл-Хая суурда эмнелге болгаш уруглар бан черлерин хандырбышаан, чайгы-де Мөңгүн-Тайга кожуунда чайгы дыш-ылга лагерьлеринге келген уругларны продукциязы-биле чемгерип турар. Чаңгыс сарлык сүдүндөн эжегейге (гурт) чаштар аажок ынак дээрзин бүдүрүлгениң мастери Чыжыр-оол Сай-ылбырлап турар.

Ноябрьның 16-да Улусчу чогаадылга бажыңыңа РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустуң артизи Кара-кыс Мунзуктун төрүттүнгенин бээр 100 чыл оюнга тураскааткан «Ырым, куттулуп кел!» деп ыры мөөрейи болуп эрткен.

Бо удаада культура-дыштанылга албан черлериниң ажилдакчылары улустуң ырларының күүселдезинге мөөрейлешкен. Республиканың бүгү кожууннарындан 17 киржикчи аңаа киришкен. Онзаалап демдеглексенчиг чүүл — мөөрейге клуб директорлары, методистерден аңгыда культура албан черлеринде ажилдап чоруур өске-даа мергежилдиң кижилериниң киришкени. Мөөрейниң негелдезин езугаар олар улустуң ийи ырызын күүсеткен: бирээде, үделге чокка; ийде, үделгебиле. Киржикчилерниң аразындан улустуң ырларының тергил күүседикчизи кымыл дээрзин ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Светлана Мунзук (журиниң даргазы), республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүн директорунун оралакчызы Виктория Ховалыг, ТР-ниң алдарлыг артизи, «Тыва» ансамблиниң солисти Шончалай Ооржак-Чооду, Кызылдың уран чүүл колледжизиниң директору Айлаңмаа Каң-оол олар тодараткан.

К.Н. Мунзук чүгле тыва улустуң ырларын эвес, а орус болгаш моол улустуң ырларын база ырлап, чон ортузунга нептередиринге улуг үлүүн кирип чораан. Ынчангаш бо мөөрейге орус улустуң ырлары база чаңгылган. Оон аңгыда көрүкчүлери магададып, кайгаткан чүүл — Би-Хем кожуундан орус омактыг культура ажилдакчызы Ирина Аширматованың тыва улустуң ырларын күүсеткени. Сөстөрү адаары-даа чарт, аялгасы-даа ол олчаан. Хөй чылдарда тыва чон-биле ажилдап чоруур деп чүве тодаргай көстүп келир.

Хөйге билдингир ырлардан аңгыда сценадан ховардыңналгылаар ийикпе азыдыңнааны-даа ырлар бар болганы улуг сонугалды бол-

Улусчу чогаадылга

ДЭЭДИ ШАҢНАЛ ЫНАК ЫРААЖЫВЫСТА

дурган. Чижээлээр, Мөңгүн-Тайгадан Алла Хертектиң күүсеткени ава дугайында муңгаргай ырызы дыка кээр-генчиг: «Хадың будуу сынмаан болза, хайыралыг авам өлбээн болза, карак-кулаа болгай эр-тик...». Эң улуг назылыг киржикчи Кызылдан Екатерина Намчыл болган. Культураның хоочуну Екатерина Намчылды көрүкчүлөр шагда-ла эки билер. Республикага эртип турар яңы-бүрү мөөрейлерниң доктаамал киржикчизи-ле болгай. Ыры, аас чогаал мөөрейлеринге бо-ла шаңналдыг черлерни ол ээлеп турар. Туран хоорайга эртип турар «Ойна, гармонь» мөөрейниң база лауреады болганын билер бис. Бо удаада ол улустуң ырларын күүседир салым-чаянны-биле хамыкты кайгаткан. Көрүкчүлериң сонугалын, ынакшылын чаалап алган аныяк хөгжүмчү, ыраажы Нанын Чөрөвениң игилге үделгезин таалап дыңнадыс.

Кызыл кожуунунуң культу-ра эргелелиниң ажилдакчызы Аким Монгушту «Чоннуң ынак ыраажызы апарган, «Саян» ансамблиниң ыраажызы Аким Монгуш-биле атташ кижидир аа» деп бодап олурувуста, «Адым чиген кокаарактың ала караан дешкен болза...» деп, кайгамчык чараш, хоюгү-биле ырлап үнүп келзе-ле, шынап-ла, ынак ыраажывыс боду болду. Залга олурганнар ону изигадыш часкаашкыннары-биле уткуп үдеди. Кызылдың уран чүүл колледжинге сургуулдап тургаш-ла, Аким өскелерден ылгалып көстүп келгенин сактыр-дыр мен. С.И. Бадырааның «Буян-Бадыргы» деп операзында кол маадыр Буян-Бадыргының ария-зын Аким Монгуш ырлаанын ам-даа утпаан бис. Салым-чаянныг ыраажының амыдыралыңа таварышкан айыыл-халапты сагыжывыс саргып дыңнааш,

ооң сценаже эглип келирин четтикпейн манап турдувус. Көрүкчүлериң ол күзелин боттандырып, Аким Монгуш бодунуң концертин чоокта чаа чонунга бараалгадып, уттундурбас кежээни шаңнаан. Ийи дугаарында «Кыңгыргай коң» деп тыва улустуң ырызын ол игил, гитараның үделгези-биле тергил-не күүсетти. Бодум хуумда мөөрейниң дээди шаңналын Аким Монгуш алыр-дыр дээрзинге чүс хуу бүзүрелдиг олурдум.

Мөөрейжилер сценаже солчуп үнүп, ырлажып-ла турлар. Мергежили ыраажы эвес кижилер ындыг-ла ыйнаан харын, үнүн шала чавыс эгелеп ап турарлары-даа бар, эмин эр-тир алгырып ырлап турарлары-даа бар. Хөй мурнунче үнүп, арга-дуржулга солчурундан чалданмааны дээш, бо клуб

ажылдакчыларыңа өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Тываның улустуң ырларыңа ынакшылы, ону чон ортузунга суртаалдап, салгалдарга дамчыдып чорууру дээр-ле, Кара-кыс Номзатовнаның күзөл, чагыын амыдыралга боттандырып чоруурлары ол-дур. К.Н. Мунзуктун 100 харлаан юбилейинде улустуң ырларын ырлашпаска кайын боор. Мындыг улуг мөөрейни белеткеп, чонга бараалгатканы Улусчу чогаадылга төвүнүн чогаадыкчы ажилының база бир бадыткалы-дыр.

Дың-на чаңгыс эпчок болган чүүлду маңаа айытпас аргам чок. 5 шакта эгелзэн мөөрей 7 шакта доосту берзе-даа, жюри кежигүннери барык 9 шакка чедир хуралдаан. Көрүкчүлери ол хире үр манаткан. Кежээниң башкарыкчызы Урана Адыг-

ооловна Намгай-оол чеже-даа көрүкчүлериң сергедип, ыйнадып, караокеге ырладып, үдүрген эртсин дээш кызытса даа, ылаңгыя улуг назылыг кижилер мөөрейниң түннели манап шыдавайн, чанып чоруп турганнар. Ынчаар үр туралдаарга, көрүкчүлере шылаңчыг болбас аргажок. Мөөрей чоруп турда-ла, шийтекичи кижи тилекчини боду хуузуңда тударадып ап олурар ужурлу. А шупту чыгып хуралдаан түннелдерни шүүштүрүп, херс болза бадылаашкынны чоруду немелделерни кылыр эргел болгай. Моон соңгаар жюри кежигүннери түннелди дары үндүрүп, көрүкчүлериң шылап, манатпазын кичээнге алыры күзенчиг.

Үрде манаанывыс жюри даа сценаже үнген. Улустуң ырларының күүселдезин мөөрейниң дээди шаңналын шынап-ла, Аким Монгуш (Кызыл кожуун) төлөпиг болган чарлаптарга, адыш часкаа кыннары динмиттелген. Тилекчи акша шаңналын болг деткикчилерден белекти алган. Лауреаттар: 1 чергени Шеңне Салчак-Монгуш (Ток 2-гизин — Марина Климова (Кызыл); 3-күзүн Сыдым-оол (Кызыл) (Чаа-Хөл) чаалап алган. Үстүнде адааным Екатерина Намчыл «Улустуң ырларын бердингени» деп номинация тилекчи болуп, Мунзуктар өг-бүлөзиден тускай беле алган. Би-Хемден Ирина Аширматова «Улустуң ырларын тередип, сайзырадып чоруу дээш», Чеди-Хөлден Эльви Кыргыс «Бай-ла Хемчим» ырыны эң эки күүсеткени дээ тускай шаңналдарга төлөп болган.

Культура-дыштанылга албан черлериниң ажилдакчыларының ортузунга эрткен ыры мөөрейи оларның чон-би ажилдап чоруур кижилерин мергежил талазы-биле өзүлдезинге күштүг идиг болу чугаажок. Улустуң ырларын мөөрейи удаа-дараа эрты чаңылчыры-ла болзунам.

Светлана БАЛЧЫ

Виктория АЙМААН
тырттырган чур.

Аким Монгуш биле Сыдым-оол Куулар.

Мөөрей

«ИЙИ СЫЛДЫС»

Ноябрьның 23-те республиканың Национал музейиниң улуг коллективи боттарының ажилдакчыларының ортузунга Иелер хүнүнге тураскааткан «Ийи сылдыс» ыры мөөрейин болгаш уран кылыгларның делгелгезин эрттирген.

Ай дургузунда белеткенип келген мөөрейжилерниң ажилын РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Биче-оол Майны удурткан жюри түңнээн.

Ыры мөөрейинге беш эжеш ыраажы киришкен. Чаңгыс коллективте ажилдап турар болгаш, бот-боттарын эки билчир аныяктарның ырлап, сценага хостуг алдынып турарын көөргө, «эртен ажилынче далажыр, кежээ бажыңынче далажыр» аас-кежиктиг улус-тур деп билдине бээр. Коллектив кежигүннери боттарының мергежилинге, ажилыңа ынак кижилерди дээрзин эскерип болур. Ындыг улуг музейде чеже киж ажилдап турар деп бодаар силер, эмгежок болбайн канчаар. Ынчалза-даа олар, бир демниг өг-бүлениң ажи-төлү дег, күзөл-сорулгазы дөмей кижилер болуп турары ол-дур. Национал музейниң ажилдакчыларының эрттиргени ыры мөөрейи өске улуг коллективтерниң ажилдакчыларыңа үлөгер-чижек болуру чугаажок. Ындыг мөөрейлер ажилдакчыларның хей-

адын бедидериниң онзагай аргазы болгаш дыштанылганың бир хевири-дир.

Мөөрейниң түннелинде кайгамчык чараш үнүг, ырыга ынак кижилер оларның аразындан илерзэн. Сценаже бир дугаарында үнүп, дидими-биле ырлашкан Раджу Конгар биле Галина Бочегурова кайызы-даа экскурсоводтар. Оларга жюри «Көрүкчүнүң сонугалы» тускай шаңналды тывыскан. Виктория Оюнунуң фортепианога ойнааны, Кежик Монгуштуң ава дугайында шүлүктээни улуг сонугалды болдурган. «Дуэт гармония» деп тускай шаңналды олар чаалап алган. Чурт-шинчилел болгаш туризм килдизиниң эргелекчизи Лаида Кара-ооловна Ооржак биле реставратор Херел Очур-оолович Монгуш «Юнона и Авось» деп рок-операдан кол маадырларның ырызын сеткил хайныгышкынныг күүсеткеш, мөөрейниң 1-ги черин ээлзэннер. Техниктиг ажилчын Татьяна Күжүгет биле политиктиг музейниң филиалының эргелекчизи Шолбан Ооржактың күүселдези профессионал артистерге бичии-ле четпейн турарын барымдаалааш, жюри 2-ги черни тывыскан. Сайлана Ооржак биле Оттук Иргит 3-кү черге төлөпиг болганнар. Мөөрейниң дээди шаңналын реставратор Аян Чашкак биле 1-ги категорияның шыгжакчызы Шеңне Хорлуштай олар чаалап алган. Оон аңгыда бо тилекчи-

Дээди шаңналдың эдилекчилери.

лер «Оттук хөдөлдирикчи дуэт» деп тускай шаңналга база төлөпиг болганнар.

Уран шеверлер делгелге боттарының аргаан, даараан болгаш чураан ажилдарын делгээн. Бо мөөрейниң тилекчизи Виктория Оюн болган. Ооң аргаан, дараан ажилдары өскелерден утка-шынары-биле дыка ылгалдыг болган. Ийги черни Урана Ховалыг (бухгалтер) ээлзэн, ооң чураан чуруктары журиниң

бедик үнелелин алган. 3-кү черни Елена Булугун даараан ажилы дээш алган.

Национал музейниң профэвилелиниң даргазы В.Ч. Донгак, директорунуң оралакчызы А.М. Ооржак олар мөөрейниң тилекчилеринге Иелер хүнү-биле байы чедирбишаан, тилекчилерге дипломнарны болгаш суй белектерни тывыскан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ
жюри кежигүнү.

Кайгамчык кижилер

ШАКТЫЫР-ХАМ

Шактыыр-Хамны хоолунар, чандыр-соора көөр эвес. Сылдаңгыны, хамчыктарны сыгыргылааш домнал кааптар. Ол үеде чамдык кижилер ынчалдыр улуктей аарак чугаалажып турганын ш-даа дыңнаан мен.

Бо болуушкун херек кырында бол-чуве. Ону ийи караам-биле көргөн. Ынчан шала күскээр аалдар чаа-серин тайгалардан көжүп кирип, четтеринге хонгулап алган турда, Актың он-Дытка бир таныыр кижиниң өөнге ре бээримге, шала чолдак боттук, кир-эрин салдыг эр киж:

Азаларым, четкерлерим, Аштаныңар, чөмнениңер. Четкерлерим, азаларым, Ческинмейн чөмнениңер

п, от-көсче янзы-бүрү аш-чөмнүн хижин каап, ийи караан шийип алгаш, тангылап, эгиннерин чайгылап, эзеге-ш, отка кызыдып каан хан дег кызыл хаарыылды дылы-биле чылгагылап

Өтте олурган улустар карактарын ший-епкен ылым-чылым апарган олурлар. ки бүрүзүнүн бодалы "хамның аксы-лын кажан-на изиг демир өрттөндир чип кааптар ирги" деп корткан-ирткен рганнар. Каткан хувурааның, хам кан-маан-даа болган.

Ол хамның адын Хөм-Оттук Ондар р. Ооң чонда дыргын тараан шала Шактыыр-Хам дээр. Алызы-ла нчүрек, Алдан-Маадыр, Бора-Тайга, Даш ынчалдыр көжүп-дүжүп чурттап аанын Сүт-Хөлдүн улуг назылыг чону билерлер. Шактыыр-Хам изиг демир таан чок, хылыш дег чидиг бижекти унун быктынче кири шанчыпкаш, кан-мас-даа, бижектиң кызыл ханын кадыр тап кааптар, тергин дээр хуулгаазын -дыр ийин.

Шактыыр-Хамны кандыг-даа чазый-би сеткили чок, чонунга бойдустан аганы хам илби-шидизи-биле ачы-ду-ын чедирип чораан. Чамдык сылдаңгы, ыңгы дээр ышкаш аарыгларның шуут ын билер, алганып, артыжап, оран егейден кижилерниң куду-сүнезинингырып тургаш экиртип кааптар. Аажок изип аарып чыткан кыс уруг эртенин-өгүс анаа кадык, эстеңедир халып ар апаар.

Оон ыңай Шактыыр-Хам хай-бачытты ладыр, кандыг-ла-бир болуушкун бо-ун баш бурунгаар өттүр көөр турган. та-танды, оваа, от-көс дагырынга, -маган ыдыктаарынга онза мерге-н. Кижилерге, чонунга кажан-даа эпчок ай чүве кылбайн чораан. Каргыш-чат-ай-бачыт назынында кылып көрбээн. кжак-чиксек, хоптак-чазый эвес. Чонун чүвейин чораанын төрөл чону тодаргай ир. Бөдүүн амыдыралдыг болурга чон хүндүлээр. Каржы-хажагай аажы-чаң Амы-хууда коданынга ааска, амыды-га өй мал-маганның чурттап чораан. Ол бажын ажыр байываан-даа, бажын тил мактанмаан-даа, майыынга чедир раваан-даа каас-шиник чуртталга-даа бээр. Бистиң бурун өгбелеривистиң чаңчылдарын улам нептередир со-талыг чорааны тодаргай.

Шактыыр-Хам амгы үениң чамдык аң көрнүр кижилери ышкаш хөй а-төгери, ажык-кончаа, аксы-барыл-хөлез) негевес, чоннун бергенин трип, буянын чедирип чораан дизе тыргы чок. Шактыыр-Хамның ажы-мун ажы-төлү, салгалдары улуг өгбе тан-ачазын амга чедир сактып бодап турлар.

Өчөөн кижилерниң 7, 49 хонуктарын (н) кысып турда, Шактыыр-Хам дег гежээр киж чок деп бодаар мен. ы үениң анык хамнары улуг өгбе нарын арга-мергежилин, ёзулалда-хандыр өөренири эргежок чугула. наашкын тыва чоннун бир онзагай чаңчылы-дыр. Ону киж бүрүзү кылып авас. Ынчангаш бойдустан чаяган аң көрнүр эш-өөрлер боданганы-ла ре.

Шактыыр-Хамның хуулгаазынын, талы хамнар өөрениңер. Самнаашкынның ёзулалын, аажык чокка өөрениңер!

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Амгы үениң чамдык хоочунна-ры кыры-ырын-даа, аары-ырын-даа уткан, амыдыралы мырыңай ыр-шоор, танцы-сам-биле бүргөткен. Найысылалывыста улуг назылыг-ларның он ажыг ансамбли тургустунган. Ында чүс хире хоочуннар хаара туттун-ган. Олар янзы-бүрү мөөрей, фести-вальдарга идепкейлиг кижип турары өөрүнчүг. Ырлап чоруур киж кезээде омак-сергек, чазык чоруур. Ындыгларга "Хөгжүмчү" ансамблиниң талантылыг хоочуннарын хамаарыштырып болур.

Хоочуннарның "Хөгжүмчү" ан-самблинде республиканың булуң бүрүзүгө мога-шылап чок, эрткен амы-дыралын төлөтпиг, эки үрө-түнелдиг ажылдап, чурттап келген ат-сурагылыг кижилер чыылган. Хоочун идепкейжи башкы, хөй-ниитичи Валентина Тоорук-паевна Ондарның башкарылгазы-биле ансамбль тургустунгаш, 3 чыл болган.

"Хөгжүмчүнүн" 3 чылдаан байырла-лынга чорааш, үе-чегелеримниң омак-сергезин магадап көрдүм. Концерттиң программаның утка-шынары онзагай, сеткил ханып сонуградым.

Шаанда дошпулуур, мандолинага, игил, бызаанчы хөгжүм херекселдери өг-бүлө бүрүзүгө турган дизе хөөрөм эвес. Бичимде ачамның мандолинага ойнавышаан ырлап чораанын сактып ордум. Тыва киж төрүмелинден ыраа-жы, хөөмейжи, хөгжүмчү дээр-даа чөл.

Амгы үеде ниити тыва хөгжүм херек-селдеринге ойнаар улуг назылыглар ховартаан болгай. Бо уттундуруп бар чы-дар уран чүүлдүң хевирин "хөгжүмчүлөр" катап эгидип, ону сайзырадып, анык-өскөнгө үлгөр болуп чоруурлар.

Ансамбльдин уран чүүл удуртукчузу республикада алдарлыг хореограф Татьяна Васильевна Ооржак. Ол анык үезинден бээр чеже чараш танцы-самны тургустуу дээр. Ооң өөреникчилери ат-алдарлыг культура ажылдакчылары болган. Татьяна Васильевна танцы-сам-ны таарыштыр тургузуп, тыва хөгжүм херекселдеринге аялгалары салып, хоочун эш-өөрүн концерттерге белеткеп турар.

Ниити ыры күүселдезин башкара-рынга мергежээр Светлана Сумучиниң ролю улуг. Валентина Килчен, Анчымаа Донгак, Роза Долгар, Раиса Монгуш, Нина Серенот, Валентина Куулар, Валентина Ондар олар дошпулуур, мандолинага ойнавышаан, ыры-самы-биле көрүкчүлериң кичээнгеин хаара туткан.

ССРЭ үезинде Москва хоорайга че-дир уран чүүл көрүлдөзгө кирешкен Анчымаа Сономовна Донгак хомуска ойнавышаан ырларга, ооң үнүнүн тааланчыын, кижиниң дыңнап-ла турук-

Идепкейлиг хоочуннар

ОЙНАП БЕРЕМ, ХӨГЖҮМЧҮ

саазы кээр.

З.М. Куулар, В.Х. Монгуш, М.М. Топ-тан, Т.Д. Норбу, М.А. Салчак, Т.Ч. Куулар, А.М.-Н. Ондар орус, тыва улустун ырыла-рын кайгамчык-ла күүсеттилер.

Нина Даш-ооловна Серенот ыры-самдан аңгыда, чогаалчы, драматург киж болгаш, үениң девиинге дүүштүр бижээр шоодуглуг, шүгүмчүлелдиг шүлүктөрүн номчуду.

Маадыр-оол Монгальбии, Борис Ооржак бо кайгамчык кадыннарның ийи "чалгыны". Ховар талантылыг адаларны коллективи-даа, көрүкчүлери-даа аажок үнелээрлер.

Хөгжүмчүлөр Владимир Серен, Александр Ооржак өг-бүлелери-биле ансамбльдин деткиччилери.

Черле ынчаш "Хөгжүмчүде" тулган дээр хоочуннар чыылган. Оларның сце-нага боттарын алдынары-даа, кеткен идик-хеви-даа чараш, көрүштүг, езулуг-ла профессионал артистер!

Бо хүнде ансамбльде 20 хире киж четкен. Ансамбльдин удуртукчузу Ва-лентина Тоорукпаевна дошпулуурга 3 харлыындан эгелеп ойнаан. "Дошпулуур-га ойнап тургаш, ооң мурнунда үдүнче чудуруум сугарымга хос кире бээр турган. Угбаларым хөгжүм херексел-деринге шупту ойнаар. Угбам Шулуун Тоорукпаевна дошпулуурун кижээ бер-бес, "Хылын үзүп кааптар сен" дээр, өг кырынга чажырып каар. Авамга алдырып алгаш, ойнап-ойнап угбам хой кадаргаш кел чорда, дүрген-не дедир салдырып каар мен. Чайгаар ойнаар киж бол-

дум. Элээр өзе бергеш, 1967 чылда Бора-Тайга школазынга 30 кижилг ор-кестрни Александр Санданович Ондар башкарып турда, бүдүн 45 минутаның концерттинге ойнап келиримге, салаам ханзырай бээрге, чылгап-чылгап ойнап олурар болгай мен" — деп, сактып чугаа-лаанын чаптап, магадап дыңнадым.

Валентина Тоорукпаевна бүгү тала-биле талантылыг, баянга база ойнаар киж болду. Черле ынчаш В.Т. Ондар чуртталгага ынак, чончу, дузааргак, чымчак, бөдүүн сеткилдиг, кижизиг мөзү-бүдүштүг, тулган ава, бүзүрелдиг эш. Ын-чангаш ооң чыып алган бөлүү боду дег, Тываның ховар дээр онзагай кижилери.

Чаа-ла үш чыл болган "Хөгжүмчүнүн" четпээр-барбаан чери-даа чок, кон-церттериниң программанын үргүлчү чаартып, тыва чоннун уттундурган ырыларын, аялгаларын, аас чогаалын чыып, тып, ону бүгү чонга таныштырып чоруур буянын өгбелер. Хоочуннарның ырак-чоок кожууннарже үнүүшкүннер кылырынга деткимчени Дээди Хуралдың аппараты автобус-биле дузалап тура-рын, ону депутат Өнер Хүлерович Ондар удуртуп келгенин улуг хүндүткел-биле өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар.

Ынчангаш хоочун эш-өөрүмге ам-даа ырлап, ойнап чоруур күзээр-дир мен. "Ырлап чоруур кижиниң кыры-даа чайы чок!" деп кыйгырыг-биле бурунгаар-ла, өөрлерим!

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.

Номчукчунун бодалы

УРАН ЧҮҮЛ ЧОННУУ БОЛУР...

Хөөмейимни кагбас-ла мен,
Хөмге каггаш сөөртүп аар мен.
Каргыраамны кагбас-ла мен,
Хапка суккаш астып аар мен.

Уран чараш талантылар чокта оюн-тоглаа сонугураңгы эвес апаар. Сөөлгү чылдарда кижилерниң уран чүүлге хан-дыкшылы кайгамчык сайзыраан. Тыва оолдар, кыстарның уран талантызы Тывада, Россияда, харын-даа даштыкы чурттарда билдингир апарган.

Аяна Самыяевна Монгуш 1976 чыл-да Өвүр кожуунун Саглы суурга хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Бичизинден-не уран чүүлге сонуграл-дыг. Республиканың салым-чаяанның уругларының уран чүүл школазының домра клазын дооскаш, Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи-зин, 2001 чылда Чөөн Сибирьниң куль-тура болгаш уран чүүл академиязының оркестриниң уран чүүл удуртукчузу тускай мергежилди дооскан.

Аяна Самыяевна 2003 чылдың март айда Тыва Республиканың национал хылдыг хөгжүм оркестриниң уран чүүл удуртукчузу-дирижерунга томуйлаткан. Ол бүзүрелди шыңзыдып шыдаан. Ооң уран чүүл коллективинде кайгамчык та-ланылыг оолдар, кыстар шилиттинген. Олар "чаңгызы хөйү дээр, хөйү чаңгызы дээр" демниг, найыралдыг, эп-сеткилдиг ажылдап, чоннун хүндүткелин чаалап ап чорлар.

Мен чоокта чаа бо национал оркестриниң Москва хоорайга ойнап турган концертин телевизорга көргөш, магадап ханмадым, эр хейлер! Тыва национал хылдыг хөгжүм оркестриниң артистери көрүкчүлериң эң ынак хөгжүмчүлери болу берген. Оларның чамдыктарын адап көрейин: тыва чоннун бир ынак, бүгү талазы-биле дески та-ланылыг огу Андрей Монгуш, ыраажы Надежда Куулар, Мөңгүн-оол Монгуш, Айдың Седип дээр өскөлөр-даа. Тура дүшпөңөр, туткан холунар салбаңар, чаа-чаа солун ажыл-херектерже!

Черле ынчаш сөөлгү чылдарда тыва уран чүүлдүң чаарттынып, сайзырап оларын деңээр чүве тыппас-тыр мен. Уран чүүлү бедик деңелче көдүрер талазы-биле Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун деткимчези улуг дээрзин демдеглээр чугула. Ооң бир чижээнге ТР-ниң Чазаның чанында үрер хөгжүм оркестрин тургустуу. Бо үрер хөгжүм оркестрин киж көргөш чоргаарлары, а кажан оркестр оолдары айттаныпкаш ойнай бээр, оон-даа артык тура-со-руктуг апаар.

База бир онзалап айтыр коллек-тив — "Тыва" ансамбли. Ук коллектив тургустунгаш 30 чыл бооп турар. Олар мырыңай делегейиниң дыка хөй чурт-тарынга солун концерттерин көргүзүп, бедик үнелелди чаалап алган. Ында Айдаш Барыңмаа, Начын Чооду, Артур

Дамдын-оол, Эдуард Дамдын, Мерген-Херел Чадамба, Эрес Ховалыг оларны сактыр-дыр мен. Ховар дээр салым-чаяанның хоочун "Тыва" ансамбли аъттың тынын сула салгаш, Тываны алдаржыдып чоруур болзун!

Уран чүүл талазы-биле амыдыра-лымда уттундурбас бир онзагай бо-луушкуннарның бирээзи 1957 чылдың чазында кызыл хоорайга болган ком-сомолчуларның болгаш аныктарның база студентилерниң бирги уран чүүл фестивалы. Ынчан 22 харлыг турган мен. Колхозтун комсомол организациязының секретары турдум. Кызылга ол фести-вальга киржири-биле чүк машиназынга олурупкаш, барып кижип турган бис. Машиналарны колхозтан дерип, кырын-га манза-биле сандайлар кылып каар. Чолаачыларывыс Седип Кундуспаевич Донгак, Чимит-оол Тевекович Куулар. Довурак-доозуннуг ырак орукка анык-тар чүнү тоор, чир-шоң дүжүп, ырлажып чорааш чеде бээр боор чүве.

Шак-ла ындыг солун, хөй аныктар кижилгелиг уран чүүл фестивалын келир чылдан тура эрттирзе кандыг чүвөл. Бот-тывынгыр уран чүүл кижини аныксыдар, омак-сергек болдурар, на-зынын узадыр.

Уран чүүл чоннуу болур ужурлуг. Көдээниң культура албан черлерин чаа дооскан тускай эртемниглер-биле четчелээр, хөгжүм херекселдери-биле хандырар үе кел чыдар.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хөмчик кожуун,
Чыраа-Бажы сумузу.

ИЕНИҢ ҮНАКШЫЛЫ

• Тоожу

(Уланчызы. Эгези №№111, 114, 138 «Шында»)

— Боду ынавай барган кижидир ийин, авазы арааш, чыдып бээр, беш чыл ажаап-карактап келген. Мен шериг соонда дораан Новосибирскиге дужаап кирип алырымга, Лей-биле Лия база кестүп келген, уругларының чанынга база олуруп турган. Доозупкаш кээримге, боттаңнап ажилдап турумда, авазы чок апаарга, Кызылга чедип келген. Оон Шая төрүттүнүп кээрге, өөренир дугайында чугаа кайын турар, мээң ажылым эки турган болгаш, акша-шалын улуг, уругларын азырап олурупкан. Мен чоруй баарымга, уругларын карактаар дээш, бажың чоогунда ажил тып алганы ол ыйнаан, барак бажыңга кандыг-даа кожолар турар боор чүве-дир ийин, айыылдыг.

— Сен хоорайда үш маршруттуг-дур сен, чүге уругларын авазыңга дузалажып, акша бербээн сен?

— Тая, сен билбес чүвең чугаалава даан. Ийи ай эрткенде, хей акша ажилдап алгаш, бажың чанынга манап турумда, чедип келген. Ыттаар чүве тыппайн баргаш, чагаа хавында суп белеткеп алган акшамны сундум. Чагаа хавынче көрүп тургаш, мени чаа танып каан кижиде, менче топтап көргөш, подъезд эжинче ыт чок кире берген. Арным изиш дээн. Ынчан билип каан мен, Сылдыс менден чек көпөөк безин албас деп чүвени. Кыстарым өзүп кээр, өөренир деп бодап келгеш, акшаны шыгжап чоруур мен. Ол үе ам келгени ол-дур. Лейни дээди, Лияны ортумак өөредилге

черинче кирир мен, бодумнун дооскан инженерлер белеткээр факультетче. Ам каш хонгаш, Новосибирск баар мен.

Кезек када ытташлай барганнар. Оларның херимин ажилдыр, дужааштыр чурттап турар кожолары, одаг кыпсып алган, долгандыр олуруп алган, кидин түлүк хөөрөшкөн турганнар. Тая хенертен айтырган:

— Мерген, сен кадайыңга ам-даа ынак сен бе?

База катап таакпы кыпсып алгаш, таакпылап тура, оозу элээн болганда:

— Тань, ынак азы ынак эвес сен бе дээр, харылаары белен эвес. Оюн эвес, чуртталга шээй. Мээң чаңгыс-ла ылап билирим — Сылдысты утуп шыдааан мен. Ылап ажы-биле чугаалаар болза, дүүн Генканың чугаалааны шындыр ийин, мен кошкак болган-дыр мен.

Оон таакпызын өжүрүпкеш, ийиги каыттан хензиг-хензиг борбак кара чүвөлөр дег көстүр, адаанда олурган улусче кайгап туруп-туруп, айтырган:

— Бо арагачылар канчап чурттап, чүнүң-биле амыдырап турар ирги, тывалар бе, орустар бе?

— Оларны чоор боор, арагачыларны, та кымнар чүве, билбес мен.

— Сылдыс болза шагда-ла халып чеде берген, чугаалашкан, дузалашкан, ашкарып-чемгерген турар ийик — дээш, Мерген өрээлинче кире берген.

Сылдыс хенертен серт дээш отуп келген. Ону чүү оттурупканын орта билбейн баргаш, кезек боданып чыткан. Мерген үш хонук бурунгаар уругларын

ап алгаш, Новосибирск чоруй барган. Кайызының-даа чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына алган баллдары хей болганда, албан кирип аарлар. Чурттаар чер чугаалажыр. Убаларын эдерип, Шая база чорупкан. Ээн өрээлге чааскаан удуп чадап, шаг болган.

Чаданы өрү улус кылаштажырга азы кожоларның эжи халыт дээр, отту чаштап кээр. Барак бажыңның бир уругна улус чогушкан болза, оларның алгы-кышкызы мында база дыңналып кээр, дүне када коргунчуг апаар. Милиция-даа машиназы кээп-ле турар, дүргөн дуза машиназы-даа кээп-ле турар. Ыы-сыы, чогуш-кырыш, "дузалаар, өлүрдү!!!" дээн алгы-кышкы бо-ла чаңгыланып кээр, корткаш хоруй берген койгун ышкаш, чоорган адаанче бажың супкан үр-ле удуп чадап каар сен... Ам база бичии кум кыныпкаш, оттуп келген. Шакче көргөн — дөрт шак. Черле турар-дыр дээш, оладьи ажыткызы салып кааш, картошка картай берген: уруглары кээр чадаас.

Олар ачазы-биле Танзыбейде турганнар. Даң бажы-даа болза, үжелээ туруп алгаш, кандыг чем алырын сүмележип турган уругларын көрүп олургаш, Мерген уругларының өзүп келгенин эскербейн эрттирикенин миннип орган. Бо каш хонуктарда орукка чорааш, Лейның чаңы оон-биле дөмей, Лия арай авазы дег чымчак, оларның аразында Шая эңне камгалал чок, уян кижиде чүвени билген. Новийга супермаркетке баргаш, уругларына хептер садып алыңар дээш, манап орда, олары шуут шаан төндүр халчып-халчып, саттынып алган чедип кээрге, ол-ла каытта кафеден чөмөннип аалыңар дээш апарган. Шайлап олурар аразында, "Аваңарга чүве садып алдыңар бе?" дээр, олары бот-бодунче

көрүшкеннер. Ыт чок барып, ачазын улуг аарыг кижиде, кээргел-биле көрүшкеннер. Адак соонда Шая олурган арай боорда, "Ачай, амам чүнү-даа алдыр ийин" дээш, уруунуң карактары чаштар кылаңайчы берген.

Эртенгиңиң алды шак четпейн да Кызылга кире халдып келген. Бажыңыңче ээр орукка келгеш, Ш "Авамны сакты бердим, ужуражың оон чедип кээр мен" — дээш, орук калып чоруй барган. "Авам беш ша ажылыңа четкеш, чеди шак ажып түбисти школаже оттурар, чемгерер, чорудар, ынчангаш, дыка эрте ажыда кижидир ийин" деп, Лия тайылбырлап уругларының аар сумкаларын тудуп гаш, Мерген өрээлге кирип келген. Ш чүве ол-ла хевээр. Стол кырында аржыыл адаанда чылымы ам-даа хев оладьи, чанында сметана куткавак. Плитка кырында чаа хаарган, кулчалаан картошка. Термос. Шай-станак...

Бажың девискээриниң ортузунда лонкадан суг аксып, сергедир чунуп Мерген машиназына олурупкаш, хал бар чыда, чоогунда киоск чанында чораан Сылдысты көрүп каан. Шылы халта үш мороженое суп алган, ч орда, Шая артында халып кел кускактаныпкан. Мороженоезин чыг чылгап хөөрөп турган уруунун ба суйбап кааш, Сылдыс уруглары д болгаш ортумак өөредилге черинч рип алганын, өөренир болгаш чурт чери көңүс чоок болганын, ачазы о га чараш хептер садып бергенин тынмай, дызырадыр чугаалап ту уруунуң холундан чедип алгаш, чаныпканын көргөн.

(Уланчылыз)
Галина МАСПЫК

ЧАРЛАЛ

• РЕКЛАМА

• ЧАРЛАЛ

• РЕКЛАМА

• ЧАРЛАЛ

ГРАФИК ПРИЕМА ГРАЖДАН В ОБЩЕСТВЕННОЙ ПРИЕМНОЙ ХУРАЛА ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ г. КЫЗЫЛА С 29 НОЯБРЯ ПО 02 ДЕКАБРЯ 2018 г.

№	Место проведения	Должностные лица	Время приема
1	Общественная приемная Хурала представителей города Кызыла ул. Ленина 43	29 ноября (четверг)	
		1. Алиев Чингиз Исахан оглы — депутат Хурала представителей г. Кызыла	10.00-13.00 чч.
		2. Крапивин Дмитрий Николаевич — депутат Хурала представителей г. Кызыла	14.00-16.00 чч.
		3. Дегтярева Мира Владимировна — депутат Хурала представителей г. Кызыла	16.00-17.30 чч.
2	Общественная приемная Хурала представителей города Кызыла ул. Ленина 43	30 ноября (пятница)	
		4. Бурбучук Буян Вячеславович — депутат Хурала представителей г. Кызыла	10.00-13.00 чч.
		5. Поманисочкин Роман Сергеевич — депутат Хурала представителей г. Кызыла	14.00-15.30 чч.
		6. Берзина Елена Герасимовна — депутат Хурала представителей г. Кызыла	15.30-17.00 чч.
3	Общественная приемная Хурала представителей города Кызыла ул. Ленина 43	1 декабря (суббота)	
		7. Оюн Станислав Александрович — депутат Хурала представителей г. Кызыла	10.00-11.30 чч.
		8. Саая Айдыс Александрович — депутат Хурала представителей г. Кызыла	11.30-13.00 чч.
		9. Сарыглар Айдын Николаевич — депутат Хурала представителей г. Кызыла	14.00-15.30 чч.
4	Общественная приемная Хурала представителей города Кызыла ул. Ленина 43	10. Иргит Даваа-Церин Алексеевич — депутат Хурала представителей г. Кызыла	10.00-11.30 чч.

Запись по телефону 2-48-35

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2018 чылдың ноябрь 29-туң хүнүндө 10 шактан 12 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелин ууртукчузунун бир дугаар оралакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы хоорайның Гагарина кудумчузунун 11 дугаар бажыңыга хамаатыларны хүлээп алып.

РЕКЛАМА

в газете «ШЫН».

8(39422)2-18-10, 89235522070,

☎ 89293589721

солунуң сайты: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3398 экз.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-89; тел/факс (394-22) 2-30-89.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ "Редакция
газеты "Шын" Л/СЧ 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн.
Херечилдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаг
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарын
торларының бодолдары редакцияның туружугу-
дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чаңдылга индекс: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужаганы:
график өзугаар — 18.00, херек кырында — 17.00
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонго дараа